

Bank–ipar viszony Ausztria(–Magyar- ország) 1895 és 1938 között

---

Bankuralom vagy
egyenrangú felek
üzleti kapcsolata?

Peter Eigner

Perspective című könyvében (Gerschenkron 1962) – szükségesnek érezte, hogy foglalkozzék a bankok iparosodásban betöltött szerepének és jelentőségének körülírásával, ill. meghatározásával, annak ellenére, hogy kutatásuk nem közvetlenül erre a témakörre irányult. Hilferding munkája még ma is nagy hatással van a bankok szerepéről és hatalmáról folyó társadalompolitikai vitára. A bank–ipar viszonytal kapcsolatos tézisei szerint az ipari- és banktőkének a koncentrációs folyamatok eredményeként bekövetkező egyre jelentősebb összefonódása szorosan kapcsolódó oligarchikus rendszert hoz létre. „Az iparban felhasznált tőke egyre nagyobb része fináncsőke, tehát olyan tőke, amely fölött a bankok rendelkeznek, de amelyet gyárosok használnak” (Hilferding 1947:306). A bankok iparral szembeni domináns helyzetét az ipar növekvő tőkeszüksége magyarázza, és Hilferding szerint ez a dominancia a kapitalista fejlődés „szükségyszerűen ható tendenciáinak” logikus következménye.¹ Akárcsak Hilferding, Gerschenkron is a tőkeszükségletben, az ipar banki hitelfüggőségében látja az ipar fölötti bankuralom eredetét. Hilferdinggel ellentétben azonban Gerschenkron átmeneti jelenségnek tekinti a szoros bank–ipari összefonódást.²

A bankok szerepéről, funkciójáról és hatalmáról folyó vita egyidős az ipari kapitalizmus történetével. A bankok mindig indulatos kritikák célpontjai voltak, és ma is azok. Különösen igaz ez azokra a vizsgálódásokra, amelyek a Közép-Európában a múlt század vége óta megfigyelhető szoros bank–ipari összefonódást érintik. Ebben a térségben a bankok a beruházási bank alapötletét az angol kereskedelmi bankok hagyományos tevékenységével egyesítették, ez az úgynevezett univerzális bank. A kutatás hosszú időn keresztül egyoldalú hatalmi viszonyokból indult ki, és olyan kifejezéseket használt, mint banki hatalom és bankuralom.

A bankok hatalmáról folyó vita jelentőségét mutatja, hogy néhány közgazdász és gazdaságtörténész – például Rudolf Hilferding *Das Finanzkapital* című könyvében (Hilferding 1910), Josef Schumpeter *A gazdasági fejlődés elméletében* (Schumpeter 1980 [1911]) vagy Alexander Gerschenkron *Economic Backwardness in Historical*

---

* Peter Eigner (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézet – Universität Wien)

1 Hilferding két országban, a Német Császárságban és a Habsburg Birodalomban vizsgálta az ipari kapitalizmus fejlődésének problémáit. Általános érvényű megállapításokra való törekvése azonban ráirányította a figyelmét a jelenség terület-, iparág-, nagyság- vagy időspecifikus elemzésére.

2 Gerschenkron szerint – Hilferdinggel ellentétben – a hitelfüggőség egyes 19. századi országok gazdasági elmaradottságának a következménye. Úgy gondolja, hogy a tőkehiány legyőzésével relativizálódik a függőségi viszony, és az iparnak sikerül emancipálnia.

Az ausztria–magyarországi, ill. ausztriai bank–ipar kapcsolatok példáján azt akarjuk megvizsgálni, hogy valóban a bankok dominanciájáról van-e szó.

A *Gründerzeit* (1867–1873) idején az osztrák bankok intenzíven, bár gyakran spekulációs szándékkal foglalkoztak az iparüzlettel, az 1873-as tőzsdekrachot követően azonban a bécsi részvénybankok kerekén két évtizedre kivonultak ebből az üzletágból. Csak az 1890-es évek közepén kezdtek el ismét a szorosabb iparkapcsolatok újrafüzésén fáradozni. A felfogásmód megváltozásának az oka a bankok más tevékenységi területein tapasztalható bevételecsökkenés és más pénzközvetítők erősödő versenye lehetett. A tőzsdéspekuláció egy újabb hulláma 1893 és 1895 között végleg meggyöngítette a bécsi tőzsdébe mint a pénzforgalom központjába vetett bizalmat, ezáltal erősítette a bankok szerepét. Az ipar részéről is nőtt a pénzügyi támogatás iránti igény. Ebben döntő jelentőségű volt az osztrák tőkepiac gyöngesége, az, hogy a vállalatok csak kis részben tudták hosszú távú kölcsönökkel, például ipari kötvényekkel fedezni a tőkeszükségletüket.³ A bécsi nagybankok olyan hiányt pótoltak, amely éppen az adekvát tőkepiac fejlődését is akadályozó, iparelles gazdaság- és adópolitika következménye volt. Az univerzális bankok nagy mennyiségben kezdték befektetni a pénzüket a termelés területén. Hitelnyújtás, tőkeemelésben való részvétel, új részvénytársaság alapításában vagy egy, többnyire már eredményes, a bankkal többéves üzleti kapcsolatban álló iparvállalat átalakításában való közreműködés⁴ – ezekkel a tevékenységekkel írható le az Ausztria–Magyarországra annyira jellemző, gyakran szimbiotikusnak mondott bank–ipar viszony.

Először azokat a tényezőket vizsgáljuk meg, amelyeket az ipar fölötti banki befolyás eszközei közé sorolnak. Nyomatékosan föl hívjuk azonban a figyelmet arra, hogy a bankok hatalmi potenciálja ezen tényezők⁵ szoros összekapcsolódásának az eredménye.

HITELNYÚJTÁS

A legfontosabb banki funkció a hitelnyújtás. Ez jelentette a bank–ipar viszony központi elemét. Az üzleti kapcsolat általában folyószámla megnyitásával vette kezdetét. Ezáltal közvetve elismerték a banknak azt a jogát, hogy az adós céget ellenőrizze, vagyis megteremtődött a bank hatalmi pozíciójának az alapja. Fölmerülhet, persze, hogy a bankok számára a hitelüzletben elsősorban a profit maximalizálása a fontos, és nem a közvetlen befolyásolás. Mivel a bankok is rá voltak utalva ügyfeleikre, valójában kölcsönös függőségről van szó.⁶ Hosszú lejáratú hitelek folyósítása következtében egyre nő a bankok érdekeltsége az adós gazdasági sikerében⁷ (ahogy az osztrák példa mutatja, a formálisan rövid lejáratú hiteleket gyakran egyszerűen meghosszabbítják, és így hosszú lejáratú jelleget öltenek). Mindezek ellenére normális körülmények között a bank csak igen nagy mértékű eladósodás vagy rossz üzletmenet esetén avatkozik be az iparvállalat üzletpolitikájába. Megemlítendő, hogy érvek sora⁸ kérdőjelezi meg az ipar általános hitelfüggőségének elméletét; különbséget kellene tenni virágzó és rosszul menő cégek között, és figyelembe kellene venni a konjunkturális ingadozásokat is. Valószínű, hogy hosszú ideig alábecsülték az iparvállalatok saját tőkéből történő finanszírozásának lehetőségeit is.

3 Mivel az évente teljesítendő kamatok mellett a passzív kamatok utáni adót is fizetniük kellett, tehát kettős teher vállalására kényszerültek. Lásd erről Mosser 1980: 148 skk.

4 Lásd erről Rudolph 1976: 91.

5 Erre és a következőkre lásd Wixforth 1995: 23, 33–49.

6 Megjegyzendő, hogy a bank–ipar viszonyt egyfajta dialektika jellemzi. Egyrészt van egy alapvető érdekazonosság: minél eredményesebben gazdálkodik egy iparvállalat, annál nagyobb kamatnyereség jut a banknak. Másrészt az, ami az egyik számára nyereség, az a másiknak veszteséget jelent. Lásd erről Pfeiffer 1993: 32.

7 Erről lásd Wellhöner 1989: 26.

8 Lásd Wixforth 1995: 34 skk.

A BANK MINT KIBOCSÁTÓ INTÉZET: ALAPÍTÁSOK, ÉRDEKELTSÉGEK, TŐKEEMELÉSEK

A folyószámlaüzletről kiindulva a bank olyan üzleti kapcsolatokra törekszik, amelyek minden tranzakcióra kiterjednek. Itt elsősorban a bankok kibocsátó-intézeti funkciójára gondolunk. A kockázat minimalizálásának bankpolitikai vezérelvét követve a bankok általában óvatosabban jártak el az iparalapisítások terén. Új vállalatok alapítása – ennek megfelelően – inkább kivétel számba ment, szűkebb értelemben vett iparpolitikai megfontolások csak egyes esetekben váltak ipari alapítások kiindulópontjává.⁹ A hitelviszonyok és a tulajdonrész szoros összefüggésben állnak. Az osztrák bankok – nehezen megállapítható – tulajdonrésze összességében nem lehetett magas, még ha magasabb volt is, mint Németországban (lásd Stiefel 1989:88), meg kell azonban különböztetnünk egymástól az önkéntes és a nem önkéntes érdekeltségeket. Az érdekeltségek jelentős része egyes iparvállalatok pénzügyi nehézségeinek következménye volt, nem pedig céltudatos érdekeltségi politika eredménye: így például az Anglobank az 1880-as évek végén „csak a szükségnek engedelmeskedve lépett szorosabb kapcsolatra a cukoriparral”, mivel egyes vállalatok „nem tudták teljesíteni hitelkötelezettségeiket”, ahogy Morawitz, a bank későbbi elnöke följegyezte (Morawitz é. n.: 39. sk.). A nem önkéntes érdekeltségek közé sorolhatók azok az – 1920-as években egyre gyakoribbá vált – esetek, amelyekben a bankok spekulációs céllal „ültek rá” megszerzett részvényeikre. Túl messzire vezet, és a bankok démonizálásának körébe tartozik azzal vádolni a bankokat, hogy hitelnyújtási politikájukkal függőségi viszonyba kényszerítettek iparvállalatokat, és ezzel a későbbi, teljes átvételüket készítették elő, ahogy azt egyes korabeli megfigyelők gondolták (lásd pl. Reik 1932: 20). Ebben az összefüggésben ismét utalhatunk az osztrák tőkepiac gyöngeségére. Egy bank potenciális befolyása nem kizárólag az érdekeltség nagyságától függ. A letéti szavazati jog miatt a bankoknak gyakran egy viszonylag kisebb részvénycsomag is elegendő volt ahhoz, hogy a bankok a közgyűlésen nagyobb befolyást biztosítsanak maguknak.

Még ha az új alapítások ténylegesen inkább kivételek maradtak is, a századforduló körül megszaporodtak az olyan jelentések, amelyek banki közreműködésről számoltak be egy-egy vállalat részvénytársasággá való átalakításában. A gyárosoknak a gyors expanzió következtében egyre több tőkére volt szükségük, ez indokolta részükről a bankok felé fordulást. Az igazgatótanácsok összetétele azt mutatja, hogy gyakran az eredeti tulajdonosok maradtak a főrészvényesek. Ha egy iparvállalat részvénytársasággá történő átalakítását a tulajdonos súlyos eladósodása előzte meg, ez megnehezítette számára, hogy a tőkeemeléseknél éljen a részvényvásárlási jogával, vagyis a bank növelhette a befolyását.¹⁰

SZEMÉLYI ÖSSZEFONÓDÁSOK

A bankok úgy biztosították új üzleti kapcsolataikat, hogy elküldték képviselőiket az iparvállalatok igazgatótanácsába és elnökségébe, ami a banki befolyás kvázi intézményesítését jelentette. Nagy iparvállalatok magas rangú személyiségei pedig ott ültek a velük összekötte-

---

9 Így alapított a Creditanstalt linóleumgyárat Triesztben, hogy „ez az iparág a Monarchiában meghonosíttassék”. A CA üzleti jelentése 1894-ből. Idézi März 1968: 280.

10 Vegyük a Škoda-művek példáját. Miután Emil von Škoda magánvállalkozását a Böhmische Escomptebank és a Creditanstalt részvételével 1899-ben részvénytársasággá alakították, az eredeti tulajdonos maradt a főrészvényes. Fia és örököse, Karl azonban megnövelte az adósságot, és rákényszerült arra, hogy elzállogosítsa részvényeit a patronáló bankoknál. Ezáltal a bankok kezébe került a hatalom, bár a több bankkapcsolat jelenléte miatt ez a hatalom ismét csak relatívnak tűnik.

tésben álló bankok igazgatótanácsában. Éppen a nagybankok és az iparvállalatok „perszonáluniója” számított és számít a banki hatalom legföltűnőbb kifejeződésének, amelyet „a bank–ipar kapcsolatok talán legfontosabb aspektusának” tekintettek.¹¹ A jelenség szisztematikus vizsgálatára még nem került sor. Az empirikus tényfeltárás és a téma ennek alapján történő, hosszabb időszakot átfogó elemzésének hiánya a banki befolyás túlbecsüléséhez vezetett, mivel nem tettek különbséget a potenciális befolyási lehetőség és a bank(képviselők) ténylegesen kifejtett befolyása között.

Kutatásaink célja a bank–ipar viszony differenciáltabb szemléletmódjának kialakítása volt. Megvizsgáltuk a tíz legjelentősebb bécsi részvénybank és az ipari részvénytársaságok személyi összefonódásait az 1895 és 1938 közötti időszakban. Ebből a célból összegyűjtöttük négy időpont (1907/08, 1916/17, 1927/28, 1936/37) megfelelő adatait a tíz legnagyobb bécsi részvénybank elnökségi tagjaira, igazgató(helyetteseire) és igazgatótanácsaira vonatkozóan. A négy időponthoz tartozó adatokat a bankképviselők 1895 és 1938 közötti funkcióira és azok változására kiterjedő vizsgálattal kapcsoltuk össze.

A központi kérdés arra vonatkozott, hogy milyen volt a bank–ipari összefonódások struktúrája Ausztria–Magyarországon, ill. 1918 után Ausztriában. Célravezetőnek látszott fölbontani a bankok vezetőségét, és különbséget tenni a bankigazgatókhoz, ill. a banki igazgatótanácsok tagjaihoz (gyárosok, magánbankárok stb.) köthető személyi összefonódások között. Egyértelműnek tűnt, hogy a személyi összefonódások nagyjából bankelnökökhez és bankigazgatókhoz köthetők. A személyi összefonódások a bécsi nagybankok ipari konzernjeinek összetételére vonatkozó kutatások kiindulópontját képezhetik. Ez a terület még teljesen föltáratlan. A személyi összefonódások első lépése azt a célt szolgálja, hogy kijelöljük azt a területet, ahol a nagybankok és az ipar – legalábbis potenciálisan – kölcsönösen befolyásolják egymást. (Lásd erre vonatkozóan Mäz 1981: 75.) Olyan vállalatokat tekintünk a konzernnek szűkebb köréhez tartozóknak, amelyeknek az igazgatótanácsában legalább három banki megbízott található, ill. ahol bankmegbízott áll az igazgatótanács élén, ami a bank számára hatalmi pozíciót biztosít. Bár abból, hogy az ipari részvénytársaságok igazgatótanácsában jelen vannak a bankok, még nem következtethetünk egyértelműen valamifajta hatalmi viszonyra, az a tény viszont egyoldalú hatalmi viszonyok fennállását bizonyítja, hogy a bankok igazgatótanácsában rendszerint sok gyáros képviselve volt, az iparvállalatok igazgatótanácsában ellenben többnyire csak egy bank.¹²

A fenti szabály alól elsősorban olyan nagyvállalatok jelentenek kivételt, amelyek finanszírozásához a kockázat minimalizálása miatt több bank bevonására volt szükség. Az ilyen vállalatok igazgatótanácsában ennek következtében általában több bécsi bank képviselőit találjuk meg (pl. Alpine Montangesellschaft). Ez kizárja az egyoldalú hatalmi viszonyok meglétét, mivel korlátozta az egyes bankok hatalmi potenciálját. Emiatt gyakran ellenérvként is használják a bankok uralmával szemben.¹³ Ezzel szemben fölvethető, hogy több bank bevonásával létrejött konzorciumok esetében is megőrizhette vezető szerepét az eredeti bankkapcsolat: ez utóbbi szervezte az üzletet, és gyakran ez kapta a legmagasabb jutalékot (lásd Pfeiffer 1993: 27). Csak konkrét esettanulmányok járulhatnak hozzá a viszonyok tisztázásához. A nagyvállalatok fokozottabb függetlenségére utal az úgynevezett Wittgenstein-csoport példája, még ha ez eddigi ismereteink szerint kivételt jelentett is.

---

11 Lásd Good 1986: 189 skk. Bár az elnökségi és igazgatótanácsai posztok halmozása a bankképviselők részéről több tanulmányban is helyet kapott (pl. Mäz 1981), de többnyire a fináncetke dominanciájának illusztrálására használták. Ez a leegyszerűsítő látásmód különösen a kelet-európai historiográfiára nyomja rá a bélyegét (lásd pl. Berend – Ránki 1960, *Die Frage...* 1965).

12 Erről lásd Stiefel 1989: 15 és Rudolph 1976: 120. Mivel a bankok komoly konkurenciát jelentenek egymás számára, minden egyes bank saját befolyási terület kialakítására törekszik. Ebben az esetben íratlan törvénynek számít, hogy nem szabad beavatkozni „idegen” vállalatok belügyeibe.

A WITTGENSTEIN-CSOPORT ÉS A BANKOK

Karl Wittgenstein eredményes kereskedelmi spekulációkra és sakkhúzásokra épülő fergeteges felemelkedése klasszikus múlt századi sikertörténet. A Teplitzer Walzwerk részvénytöbbségét Wittgenstein néhány barátjának a pénzügyi támogatásával szerezte meg, akik bizalmuk fejében a gyáros minden későbbi üzleti tranzakciójában bizonyos mértékben részt vettek. Nem sokkal ez után Wittgenstein megszerezte Ausztria–Magyarországra a Thomas-féle eljárás licencét, ami lehetővé tette a foszfortartalmú cseh vasérc fölhasználását. Így kezdődött példátlan karrierje, amely „a cseh vasipar urává” tette (Günther 1936: 60). A wittgensteini impérium magját a bányászati és kohászati vállalatok képezték, a Prager Eisenindustrie-Gesellschaft, a Böhmische Montangesellschaft és a Teplitzer Walzwerk. Egy nem túl jelentős regionális bank, a Böhmische Escomptebank jelentette a konszern bankkapcsolatát. Ezt a funkciót később a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft látta el, ennél a cégnél Wittgenstein volt a „hatalom birtokosa” (Günther 1936: 61), ami arra enged következtetni, hogy a cég Wittgenstein iparpolitikájának eszköze volt. A Wittgenstein és a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft közötti viszony példája rávilágít arra – még ha ez az eset az eddigi kutatási eredmények alapján kivételes is –, hogy a bankok és az ipar közötti hatalmi viszony nem mindig egyértelműen a bankok javára dőlt el. Wittgenstein példája a személyi hálózat fontosságát is mutatja. Módszere az volt – és ebben hasonlított eljárás módja a bankokéhoz –, hogy bizalmasai segítségével monopolizálta vállalatainak igazgatói posztjait, és ezáltal lehetősége volt arra, hogy kezében tartsa a szálakat, és visszavonuljon az aktív cselekvéstől.¹⁴

KÉPVISELET AZ IGAZGATÓTANÁCSBAN: AZ INFORMÁCIÓSZERZÉS ÉS/VAGY AZ ELLENŐRZÉS ESZKÖZE

A személyi összefonódások a kölcsönös, intenzív gazdasági kapcsolatok intézményesített kifejeződései, és a vállalatok közötti viszonylag stabil együttműködési kapcsolatokra utalnak.¹⁵ Az összefonódások a kapcsolatok ápolását és a kölcsönös információcserét szolgálják, ilyenformán az információs aránytalanságok csökkentésének eszközei. Az információáramlás mindkét üzletfélnek érdekében áll. Egy iparvállalat számára fontos lehet, hogy ismerje a konkurens vállalatok befektetési elképzeléseit, a bank számára pedig a jelenlét egy-egy iparág több cégének igazgatótanácsában lehetővé teszi a cégek tevékenységének koordinálását. Ez a kölcsönösség mind a „környezetkontroll elméletével”, mind a „rendszerel-

---

13 Bizonyos fokú függetlenség jelének tekintik azt is, hogy leginkább éppen a nagyvállalatok voltak képesek arra, hogy megtalálják a közvetlen utat a gyenge osztrák tőkepiacra.

14 A cseh bányászatra és kohászatra gyakorolt széles körű befolyását önmagában megvilágítja, ha ismertetjük három szűkebb bizalmasának néhány ipari mandátumát 1907-ből: Max Feilchenfeld a Böhmische Escompte-Bank elnöke, ill. a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft vezetőségének elnöke volt, a két bank érdek-szövetséget alkotott. Feilchenfeld a Galizischen Montanwerk, a Montana AG für Kohlenbergbau, a Gußstahlproduzenten Poldihütte és a Gaswerksbau und Maschinenfabrik AG Franz Manoschek igazgatótanácsának elnöke, a Škoda-művek elnökhelyettese volt. Wilhelm Kestranek, az Escompte-Gesellschaft 2. elnökhelyettese ugyancsak Wittgenstein „kíséretéhez” tartozott. A Prager Eisenindustrie-Gesellschaft és a Montana AG központi igazgatója volt, ebből következőleg a Königshofer Cement-Fabrik AG és a Postland- és Roman-Zementwerken Waldmühle, a Teplitzer Schaufel- und Zeugwarenfabrik, ill. a Schlesischen Kohlen und Cokes-Werken elnöke, a Böhmischen Montangesellschaft elnökhelyettese volt. Ugyancsak a Wittgenstein-klánhoz sorolták az Alpine Montangesellschaft vezérigazgatóját, Anton von Kerpelyt, aki emellett a Simmeringer Maschinen- und Waggonbaufabrik igazgatótanácsának elnöke, az Elektronunternehmen Felten & Guillaume és a Vereinigte Elektrizitäts AG elnökhelyettese volt. Wittgenstein baráti körének ismertetését lásd Günther 1936: 70 skk.

15 Erről és a továbbiakról részletesebben lásd Morawetz 1986: 34 skk.

mélettel” összhangban van: az összefonódások a szükséges erőforrások előteremtését és a piaci bizonytalanságok csökkentését szolgálják. A szervezetközi kapcsolatok kölcsönössége ellen szól azonban a bankoknak a rendszerben elfoglalt, vitathatatlanul központi helyzete. Az összefonódásokat többnyire maguk a bankok számolták föl. A személyi kapcsolatok az ellenőrzés eszközeként az üzleti kapcsolatok (pl. a hitelek és a forgalom) biztosítását célozzák. Lehetővé teszik a bank számára az üzletmenet ellenőrzését és folyamatos figyelemmel kísérését, anélkül, hogy nekik maguknak az adott vállalatban végrehajtott funkciókat kellene átvenniük. A személyi összefonódások fontosságát mutatja a bankmegbízottak gyors pótlása. Az elhalálozás vagy más okok miatt bekövetkező úgynevezett „broken link”-eket a bankok nagyon gyorsan helyreállították.

Az, hogy egy ilyen igazgatótanácsi tagság gyakorlásához viszonylag csekély időráfordítás szükséges, lehetővé teszi e funkciók halmozását. A számos iparvállalatban való képviselet a bankokat belülről szerzett ismeretekhez segítette hozzá, ezáltal információs előnyhöz jutottak ipari ügyfeleikkel szemben. A szociológia ebben az összefüggésben a „big linker” fogalmát használja. Ezt a fogalmat én azokra a személyekre korlátoztam, akik 15-nél több ipari mandátummal rendelkeztek. Egy viszonylag áttekinthető csoporttal állunk szemben, amelynek a befolyása intézményileg biztosítva volt, és – ahogy az adatokból látható – hosszú ideig is tartott. Többnyire bankárokról van szó. Az adatok lehetővé teszik, hogy levonjunk néhány retrospektív következtetést az osztrák gazdasági elit összetételére s változására nézve a vizsgált időszakban. A banktisztviselők ipari mandátumának magas számából (akár a 45-öt is elérhette) pusztán az következik, hogy az igazgatótanácsi képviseletnek nem a közvetlen befolyásolás volt a célja, még ha egyes esetekben a vállalati döntésekbe való beleszólás volt is a szándék. A pozíciók halmozása kapcsán azonban felmerül a kérdés, hogy milyenek voltak a bankképviselők cselekvési lehetőségei az igazgatótanácsokban. A szubjektív határokat ez esetben elválasztjuk az egyes vállalatok bizottságainak valószínű döntési hatáskörétől és kapcsolataik egymás közti szabályozásától.¹⁶ Szubjektív határok az adott személyek beállítottságából adódtak: képviselheték a bankok érdekeit, de az ipar érdekeit is. Az ellenőrző és tanácsadó szerepkör együttes gyakorlása már csak a mandátumok halmozása miatt sem tűnik elképzelhetőnek.

A személyes összefonódások által kiépült rendszer mögött egy további kapcsolatszövevény rejtezik, amelyről csak érintőlegesen vannak információink a memoárirodalom és emlékkönyvek révén, és amellyel már találkoztunk a Wittgensteinnel kapcsolatos vizsgálódások során.¹⁷ A gazdasági eliten belüli társadalmi kapcsolatokat a házassági politikával is erősítették. A rokoni kapcsolatok mellett a barátok és jó ismerősök is fontos szerepet játszottak az üzleti kapcsolatok kezdeményezésében, ill. elmélyítésében.¹⁸ Gyakran az iskolás évekből ismerték egymást, ugyanannak az egyesületnek voltak tagjai, közös páholyuk volt az Állami Operában, vagy társadalmi eseményeken, bálokon találkoztak. Eszerint az összefonódások mint a presztízs-növelés eszközei a felső rétegek bizonyos részeinek összetartására voltak visszavezethetők. Valószínűleg nagy jelentősége volt a dinasztikus elv fönntartásának. Generációkon keresztül ugyanazokra a családnevekre akadunk, példáulként a Gomperzeket, a Feilchenfeldeket, a Miller-Aicholzokat vagy a Schoellereket említhetjük.

A következőkben a fenti gondolatokat és kutatásaim eddigi eredményeit vetem össze. Vizsgálódásaim az osztrák történelem változatos és több politikai katasztrófával tarkított korszakát fogják át, a súlypontokat a két első időpontra helyeztem, a további fejlődést csak futólag érintem.

---

16 Erről lásd Wellhöner 1989: 49.

17 Lásd a Wittgenstein-csoportról szóló tanulmányok bármelyikét, továbbá Eigner tanulmányát (Eigner 1995: 100–114), ahol a szerző először foglalkozott ezzel a témával.

18 Így Georg Günther önéletírásában találkozunk olyan megjegyzésekkel, hogy „akit társadalmi kapcsolataim révén ismerek”, vagy „barátaim közvetítése révén” (Günther 1936: 97, 98).

Az intenzív ipari kapcsolatok létrehozása, ill. az üzletágot érintő, erősen kiterjedt és területileg szétszórt iparkonzernek kialakítása még a Monarchia idejére esik. 1904-től, a nagy konjunktúra és a rekordtermések idején, szoros bank–ipari érdek-összefonódás alakult ki. A gazdaságnak ebben az expanziós korszakában az osztrák mobilbankok egyfajta „úttörő” szerepkört vettek át, „a gyors ipari fejlődés hordozóinak” (März–Socher 1973: 338) tekintették őket. A bankok élénk alapítótevékenységének¹⁹ csúcspontjai 1905–07 és 1909–11 között voltak. Az első kiválasztott időpont (1907/08) ezáltal a bankok intenzív ipari tevékenységének korai időszakába nyújt bepillantást, a második időpont (1916/17) pedig egyrészt egy fejlődés végpontjának tekinthető, másrészt ideális kiindulópontja és fokmérője annak a dezintegrációs folyamatnak, amely a bankok számára a Monarchia összeomlásából következett.

Még ha nem volt is fölismerhető semmilyen rendszeresség sem a bankok eljárásában az ipari alapításokba való újrabekapcsolódás utáni években, fokozatosan azért érvényesültek gazdaságossági megfontolásokon alapuló stratégiai elvek. A banki iparkonzernek összeállítása területi és iparág szerinti súlypontokra világít rá, amelyeket a bankok fiókalapításai is hangsúlyoztak. Az aktív banki befolyás az irányítást és a termelési szektort racionalizáló intézkedésekben, egyes vállalatok nagyobb termelési egységekké történő egyesítésében és horizontális, ill. vertikális konzern-összefonódások kialakításában mutatkozik meg. A kockázatos elvételnek megfelelően a bankok számos, különböző vállalattal létesítettek üzleti kapcsolatot. Az osztrák bankok egyik különlegességét jelentette, hogy saját áruügyszályt hoztak létre, amely a konzernek termékeinek értékesítésével foglalkozott. A bankok kartellizációs törekvései révén is fontos szerepet játszottak. A fejlődésben elfoglalt központi szerepüket annak az információelőnynek köszönhették, amely a több igazgatótanácsban való jelenlét következménye volt. A bankok (ill. a bankképviselők) kellő rálátással rendelkeztek ahhoz, hogy fölismerjék a kartellek kialakítására vagy az iparvállalatok összeolvasztására vonatkozó nyereséges lehetőségeket. Még ha a bankok kartellizációs törekvései kezdetben abból a biztonsági megfontolásból következtek is, hogy megteremtsek a verseny rendjét, 1896 után többnyire ipari hatalmi pozíciók megeremtése és a kellemetlen konkurensok kikapcsolása volt a cél.²⁰ 1910-ben a kartellek 30 százaléka a nagybankok ellenőrzése alatt állt. Éppen a nagy ipari növekedéshez és a kartellizálódáshoz való banki hozzájárulás vezetett a gazdasági hatalom túlságos koncentrációja miatti aggodalomhoz.

Mindkét időpontban a gép- és fémipari vállalatokban volt a legnagyobb a banki befolyás. Bár az első időpontban a bányászat és a kohászaté volt a második hely, 1917-ben már a cukoripari vállalatok álltak a második helyen. Nemzetközi összehasonlításban megdöbbentően nagy összefonódás tapasztalható a textilipari vállalatok esetében, amit talán a textil- és a nehézipar kereskedelmi és vámpolitikát illető érdekszövetsége magyaráz. Az első két időpont banki igazgatótanácsainak és igazgatóságainak összetételében jól tükröződik az ipar felé fordulás. A leglátványosabb változást saját ipari szakemberek alkalmazása jelentette, akik – eleinte csak „ipari tanácsadóknak” nevezték őket – hamarosan igazgatók lettek. Néhány bank esetében ezek a személyek az üzletpolitika megváltozását jelezték, így Julius Deutsch igazgatóvá történt kinevezése után közzétették, hogy „ő az ipar miatt került ebbe a pozícióba, mivel a Bodencreditanstalt úgy döntött, eltér a hagyományoktól, és az intenzív ipartámogatás felé fordul” (Kola 1922: 151). Helyi és iparági szakértők segítségül hívása megfelelt a banki specializálódási folyamatnak. Új, bár számszerűen kis csoportot alkottak

19 Alapítótevékenységen itt a kis számú új alapítás mellett a már korábban is létező iparvállalatok részvénytársasággá történő átalakításában való részvételt értjük.

20 Erről lásd Bachinger–Matis 1973: 134 skk., 139.

a jól képzett menedzserek, akiket a bankok speciális feladatok elvégzéséhez, szanaláshoz vagy üzemműsszevonásokhoz hívtak segítségül. Az új üzletágakkal való foglalkozás megkövetelte jogászok bevonását a bankok igazgatótanácsaiba és igazgatóságaiba. Az iparüzlet intenzívvé válására utal, hogy az alapító igazgatótanácsi tagokkal szemben egyre nőtt az olyan gyárosok száma, akik többnyire már mint jelentős ügyfelek és nem mint részvényesek voltak jelen a banki igazgatótanácsokban. Továbbra is erős képvisellel bírt a magánbankárok csoportja, a pénzügyileg legerősebb magánbankok (pl. a Schoeller bankház) több bankban is képviseltették magukat. Az arisztokrácia és a bürokrácia felső rétegének reprezentánsai a presztízs és a megbízhatóság biztosítékai voltak a külvilág felé.

A világháború kitöréséig a bécsi nagybankok majdnem minden iparágban stratégiai pozíciókhoz jutottak, a bécsi központból a kettős monarchia egész területére kiterjedt a befolyásuk, mindenekelött azonban a birodalom osztrák felére. Maga a világháború nem jelentett tényleges cezúrát a bécsi bankok számára.²¹ 1916–1917-re a személyi összefonódások száma 1908-hoz képest majdnem megduplázódott. A legnagyobb iparkonzernnel továbbra is a Creditanstalt rendelkezett: a 240 személyi összefonódás összesen 132 ipari részvénytársaságot fogott át, ezek közül 70 vállalatot szűkebb értelemben vett konzernnek minősíthetünk. Agresszív iparpolitikája következtében a Bodencreditanstalt is vezető osztrák mobilbankká vált.²²

1918–1928

Az első világháború Ausztria számára nemcsak vereséget hozott, hanem a Monarchia felbomlását is jelentette. A Monarchia több utódállamra esett szét. A bankok számára, amelyek szerteágazó fiókrendszerrel és ipari érdekeltségekkel rendelkeztek – ez utóbbiak súlypontjai olyan ipari központokban voltak, mint Csehország – mindez messzemenő következményekkel járt. Az osztrák bankok előtt az az alternatíva állt, hogy hagyományos délkelet-európai befolyási területük fenntartásán munkálkodnak, vagy az osztrák gazdaság szükségleteire koncentrálnak. A választás a heves nacionalizálási törekvések ellenére az utódállamokra esett, aminek az volt a következménye, hogy a bécsi nagybankok elveszítették befolyási területük egy részét, bekövetkezett viszont üzleti kapcsolataik multinacionalizálása. Az osztrák bankárok optimistának látszottak, nem utolsósorban a miatt az élénk érdeklődés miatt, amelyet a nyugati bankok és pénzügyi körök a délkelet-európai piacok és speciálisan a bécsi bankok iparkonzernjei iránt mutattak. A rossz gazdasági helyzet és a háború után rögtön fellépő és rövidesen vágatató infláció megcsapolta a banki tőkéket, és megnehezítette a bankok induló pozícióját. A Habsburg Monarchia összeomlása következtében sor került a banki igazgatótanácsok átalakítására és nemzetközivé válására (Eigner 1994: 264 skk.). Az infláció nyertesei, mint Paul Goldstein vagy Camillo Castiglione, valamint a külföldi bankárok és gyárosok, mint Eugène Schneider jellemezték a korai húszas évek banki igazgatótanácsait. Szemben Németországgal és Magyarországgal,²³ ahol 1918 után az ipar emancipációja volt megfigyelhető, Ausztriában megerősödtek és megsokszorozódtak a bank–ipa-

---

21 Az ipar megnövekedett fizetőképessége (a hadvezetés gyorsan fizetett a megrendelt áruért) és a hitelkereslet ebből fakadó csökkenése következtében eredményes lehetett az ipar emancipációja. A bécsi bankok tevékenységének súlypontja egyértelműen a hadikölcsönök kibocsátásán volt.

22 Bár ennek a banknak az átalakulása egy alapszabály-módosításon nyugodott, és az új kurzus már Theodor Taussig kormányzó alatt megkezdődött, a nyilvánosság előtt egy új személy megjelenésével, Taussig utódjával, Rudolph Siegharttal hozták összefüggésbe a változásokat, aki új korszakot vezetett be.

23 Gerschenkron a bank–ipar viszonyban történt eltolódást Németországban már a századfordulóra tette. Németországra összefoglalva lásd Wixforth: 1995: 29 skk.; Magyarországról: Péteri 1992: 39.

ri kapcsolatok. (Ez a bankok részéről az infláció éveiben történt számtalan új ipari alapításnak volt köszönhető, amelyek majdnem kompenzálták az utódállamokból – elsősorban Csehszlovákiából és Észak-Olaszországból – származó veszteségeket.) Az 1924-es, félresikerült frankspekuláció után az osztrák tőkepiacon tapasztalható stagnálás a bankok árfolyam-támogató politikájának következtében megnövelte érdekeltségeik állományát. A harmadik kiválasztott időpont kiértékelése ellentmondásos eredményhez vezetett. Bár a feltárt összefonódások száma 1917-hez képest tovább emelkedett, de már tartalmazta külföldi bankok képviselőinek mandátumait is, és ezzel egyfajta torzulást, ami több, bonyolult számítási eljárást tett szükségessé. Itt még hiányoznak a részletvizsgálatok, így csak egyetlen példát említek: az Alpine Montangesellschaft vezérigazgatóját éppúgy, mint igazgatótanácsának elnökét a Niederösterreichische Escomptegesellschaft állította, a részvények többsége azonban a német Vereinigte Stahlwerke AG tulajdonában volt.

1929–1938

A bankok által 1918 után követett offenzív stratégia illuzórikusnak bizonyult. Az 1929 utáni, általánosan rossz makroökonomiai feltételek véget vetettek az 1920-as évek közepe óta tartó rövid prosperálásnak. Amikor sok vállalat jövedelmi helyzetének rosszabbodása a nyújtott hitelek befagyásához vezetett, gyakoribbá vált, hogy a bankok beavatkoztak az üzletpolitikába. Az a banki gyakorlat, amely szerint a többéves ügyfél iránti kötelességből „a jó pénzt a rossz után dobják”, közvetlenül máris felelőssé tehető az 1920-as évek néhány színpadias bankkatasztrófájáért, egyben pedig mindez az osztrák finánctóke gyöngeségét is sejteni engedte. A gazdasági világválság idején ez a folyamat fölgyorsult, és 1931-ben a Creditanstalt krachjába torkollott. Amikor 1929-ben a Creditanstalt átvette a Bodencreditanstaltot, már utaltak a bankok összgazdasági felelősségére, és most ismét ezt az érvt hangsúlyozták. A Creditanstalt, jóllehet egyes becslések túlzóak, az ipar széles területeire kiterjedt befolyásával ténylegesen gazdasági kulcspozícióban volt.

A Creditanstaltnak az állam segítségével végrehajtott szanálása után hozzákezdtek az osztrák bankügy reorganizációjához. A bankkoncentrációt 1934 után a Creditanstalt majdnem-monopol helyzete váltotta fel. Napirenden voltak az üzletpolitikába való beavatkozások. A CA mint nagyon eladósodott hitelezőbank, ill. csőd előtt álló vállalat, késznek mutatkozott a szanálási intézkedések végrehajtására (reorganizációk, fúziók, racionalizálások vagy rendszeregyszerűsítések, mint például az 1918 óta túldimenzionált mozdonyiparban). Elhibázottnak tűnik a bankok hatalmi törekvéseit látni ezek mögött, a vállalati politikába történő beavatkozások mögött. Az utolsó időpont, 1936/37 eredményei az osztrák bankok befolyásának drasztikus csökkenését és az összefonódások nagy többségének néhány igazgatósági és elnökségi tagra történő világos koncentrációját mutatták. Így a CA elnökségének tagja, Dr. Franz Rottenberg 36 ipari részvénytársaságban volt jelen, 18 esetben az igazgatótanács elnöke volt. Az „ausztrifikálás” folyamata (Stiefel 1983: 427) – a CA rákényszerült külföldi érdekeltségeinek redukálására, a folyó hitelüzlet (1918/19 után másodszer) elvesztette multinacionális karakterét – rámutatott az osztrák finánctóke döntő gyengeségére, és a finánctóke nem sokkal később újabb cezúra előtt állt. A Creditanstalt-Bankvereinnek az osztrák gazdaságban elfoglalt stratégiai helyzete lehetővé tette és megkönnyítette a gazdaság gyors „germanizálását” az 1938-as Anschluß után. Az osztrák bankrendszert integrálták a Harmadik Birodalom bankrendszerébe.

Empirikusan megalapozott analízis helyett általánosítások, kijelentések és ellenvetések formáltak hosszú időn keresztül a bankok szerepéről és hatalmáról folyó vitát. A bankok iparra gyakorolt uralmi befolyásának hosszú ideje meglévő paradigmája az utóbbi időben gyengült. Ahhoz, hogy az osztrák nagybankok és az ipar viszonyát illetően végérvényes kijelentéseket tehesünk, nyilvánvalóan további kvantitatív és kvalitatív esettanulmányokra van szükség. Óvatosan azonban megfogalmazható néhány tétel.

1) A bank–ipar viszony csak az adott ország kapitalista iparosodásának sajátos körülményei között érthető meg. Így Ausztriában a bank–ipari összefonódás különleges képet mutat, amely még a német példától is különbözik. A német iparnak, mindenekelőtt a nagyiparnak legalábbis az inflációs időszak után sikerült emancipálnia a banki befolyás alól, ezzel szemben Ausztriában a bank–ipar kapcsolat intenzívebbé válása volt megfigyelhető – vagyis ellentétes irányú fejlődés.

2) Az iparüzletbe való bekapcsolódás motivációjával kapcsolatban arra kell utalnunk, hogy az osztrák bankok már meglévő és növekvő tökeigényre reagáltak a 19. század végén, továbbá, hogy az iparüzlet felé fordulás vélhetőleg csökkenő bevételekre és erősödő konkurenciára, nem pedig hatalmi törekvésekre vezethető vissza. A későbbiekben az univerzális bankok Ausztria iparosodásának fontos tényezőivé váltak (Gerschenkron). A banki befolyás hatásai a növekvő koncentrációban – amelyben Sweezy a fináncsőke funkcióját látja (Sweezy 1959: 210)²⁴ – és az ipari vállalatméretek fokozott növekedésében mutatkoznak meg.

3) Az osztrák fináncsőke hatalmi-politikai helyzete elsősorban a tőkepiac gyöngeségén nyugodott, amelyet a nagy hitelbankok használtak ki. Az ezen a rendszeren alapuló finanszírozási mechanizmus – behajthatatlan adósságok érdekeltségé, idegen tőke sajátáá történő átalakítása – a háború utáni években megakadt.²⁵ Ezzel kudarcot vallott a banki befolyás fönntartásának kísérlete a Habsburg Monarchia utódállamaiban 1918 után. A negatív makroökonomiai feltételek mellett, amelyek 1918-ban még megjósolhatatlanok voltak, itt utalni kell szubjektív tényezőkre, például a menedzsment problémáira is. Valószínű, hogy néhány igazgatótanács még ellenőrző funkcióját sem tudta ellátni, amit több iparvállalat eladósodásának mértéke mutat. Bankösszeomlások és fűziók történtek, mielőtt még az állam elvállalhatta volna a szanálás költségeit.

4) A bankok hatalmi potenciálja több tényező (a hitelnyújtás, az érdekeltség nagysága és ezzel összefüggésben a letéti szavazati jog, az igazgatótanácsi mandátumok halmozása és az ebből levezethető információelőny) összekapcsolódásának eredménye. Itt utalni kell arra, hogy az iparvállalat üzleti helyzetének is jelentős hatása van, rossz üzletmenet esetén – az 1920-as, 1930-as években – gyakoribbá váltak a banki beavatkozások. A bankképviselőknek az iparvállalatok üzletpolitikájára gyakorolt tényleges befolyását a hiányzó információk miatt többnyire homály fedi. (Az igazgatótanácsi jegyzőkönyvek is csak kevés következtetésre adnak lehetőséget.)

A bankok és az ipar intézményes összekapcsolódásának önmagában tekintve viszonylag kevés közlésértéke van, kiindulópontja lehet azonban további kutatásoknak. A személyi összefonódások lehetővé teszik a bankok iparra gyakorolt potenciális befolyási területeinek meghatározását, és adatokkal szolgálnak az osztrák *Wirtschaftsbürgertum* összetételét ille-

---

24 Erről lásd még Stiefel 1983: 103 skk.

25 Erről bővebben lásd Stiefel 1983: 89.

tően. A személyi összefonódások fölhasználhatók a bank–ipar viszonyban bekövetkezett változások mérésére. Ami a személyes kapcsolatok „irányát” illeti, az összefonódások – ellentétben a kölcsönösség tézisével – többnyire a nagybancoktól indulnak ki. A hálózatban egyértelműen a bankoké a vezető szerep. A bankok körül csoportosulnak a szűkebb konzernekbe tömörült vállalatok.

Mészáros Balázs fordítása

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Die Frage des Finanzkapitals in der Österreich–Ungarischen Monarchie 1900–1918.* Bukarest. 1965.
- Bachinger, Karl–Herbert Matis (1973): Österreichs industrielle Entwicklung. In *Die Habsburgermonarchie. 1. kötet: Die wirtschaftliche Entwicklung.* Alois Brusatti szerk. Bécs.
- Berend, I. T.–György Ránki (1960): *The development of the manufacturing industry in Hungary (1900–1944).* Budapest.
- Eigner, Peter (1994): Interlocking directorships between commercial banks and industry in interwar Vienna. In *Universal banking in the twentieth century.* Alice Teichova, Terry Gourvish és Agnes Pogány szerk., 260–293. Aldershot.
- Eigner, Peter (1995): Heiratspolitik und „Freunderlwirtschaft”. In *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* V. Fodor Zsuzsa szerk. Veszprém.
- Gerschenkron, Alexander (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective. Continuity in History and other Essays.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (Magyarul részletek. In A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Budapest: Gondolat, 1984.)
- Good, David F. (1986): *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914.* Wien.
- Günther, Georg (1936): *Lebenserinnerungen.* Wien.
- Hilferding, Rudolf (1947 [1910]): *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus.* Berlin. (Magyarul: A finánczóke. Budapest, 1959.)
- Kola, Richard (1922): *Rückblick ins Gestrige.* Wien.
- März, Eduard (1968): *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien.
- März, Eduard (1981): *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913–1923.* Wien.
- März, Eduard–Karl Socher (1973): Währung und Banken, Währung und Banken in Cisleithanien. In *Die Habsburgermonarchie. 1. kötet: Die wirtschaftliche Entwicklung.* Alois Brusatti szerk. Wien.
- Morawetz, Inge (1986): *Die verborgene Macht.* Frankfurt am M.
- Morawitz, Karl (é.n.): *50 Jahre Geschichte einer Wiener Bank.* Wien.
- Mosser, Alois (1980): *Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich 1880–1913.* Wien.
- Péteri, György (1992): Financial change at the sector level: the interrelationships between banking and industry in Hungary during the 1920s. In *European industry and banking between the wars.* P. L. Cottrell, Hakan Lindgren és Alice Teichova szerk., 31–42. Leicester.
- Pfeiffer, Hermann (1993): *Die Macht der Banken.* Frankfurt am M.
- Reik, Walter (1932): *Die Beziehungen der österreichischen Großbanken zur Industrie.* Wien.
- Rudolph, Richard (1976): *Banking and industrialisation in Austria–Hungary.* Cambridge.
- Schumpeter, Josef (1980 [1911]): *A gazdasági fejlődés elmélete.* Budapest.
- Stiefel, Dieter (1983): The reconstruction of the Credit-Anstalt. In *International business & Central Europe, 1918–1939.* P. L. Cottrell és Alice Teichova szerk. Leicester.
- Stiefel, Dieter (1989): *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise.* Frankfurt am M.
- Sweezy, Paul M. (1959): *Theorie der kapitalistischen Entwicklung.* Köln.
- Wellhöner, Volker (1989): *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich.* Göttingen.
- Wixforth, Harald (1995): *Banken und Schwerindustrie in der Weimarer Republik.* Köln.